

czaj (Canterbury, XII w.) otaczana murem (*muris curiae*), oddzielającym go od murów miejskich.

W I tysiącleciu k. nosiły wezwanie Salwatora na wzór bazyliki later. (312-319), zw. *Sacrosancta Lateranensis ecclesia, Basilica Salvatoris, omnium ecclesiarum orbis mater et caput* (fragment inskrypcji na fasadzie); 896 dedykowano ją Janowi Chrzcicielowi; w nast. wiekach wezwanie Salwatora zastąpiły wezwania maryjne i różnych świętych. Od średniowiecza (→ romańska sztuka sakralna, → gotyk 3) uważa się k., jak każdy dom Boży, za odbicie nieba i → Niebieskiego Jeruzalem. Rocznicą poświęcenia k. jest obchodzona liturgicznie jako święto danej diecezji.

E.E. Viollet le Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XV au XVIe siècle*, P 1854, II 279-292; H. Sedlmayr, *Die Entstehung der K.* Z 1950; G. Bandmann, *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*, B 1951, 1985⁸; J. Hubert, *Les „Cathédrales doubles“ et l'histoire de la liturgie*, w: *Atti del I Congresso Internazionale di Studi Longobardi. Spoleto, 27-30 settembre 1951*, Spoleto 1952, 167-176; Th.K. Kempf, *Ecclesia cathedralis eo quod ex duabus ecclesiis perficitur*, w: *Atti del II Convegno per lo Studio dell'Arte del Alto Medio Evo*, Tn 1953, 3-10; O. von Simson, *The Gothic Cathedral. The Origins of Gothic Architecture and the Medieval Concept of Order*, Lo 1956, Pri 1974 (K. gotycka. Jej narodziny i znaczenie, Wwa 1989); E. Rösser, *LThK VI 67*; J. Fitchen, *The Construction of Gothic Cathedrals. A Study of Medieval Vault Erection*, Ox 1961; E. Lehmann, *Die frühkirchlichen Kirchenfamilien der Bischofssitze im deutschen Raum und ihre Wandlung während des Frühmittelalters*, w: *Akten zum VII. Internationalen Kongress für Frühmittelalterforschung 21.-28. September 1958*, Gr 1962, 88-99; tenże, *Von der Kirchenfamilie zur K. Bemerkungen zu einer Entwicklungslinie der mittelalterlichen Baukunst*, w: *Variae Formae. Festschrift Friedrich Gerke*, Bad 1962, 21-37; J. Hubert, *Les cathédrales doubles de la Gaule*, w: *Mélanges d'histoire et d'archéologie offerts en hommage à M. Louis Blondel*, G 1963, 105-125; W. Rüdiger, *Die gotische K. Architektur und Bedeutung*, Kō 1969; A. Erlande-Brandenburg, *La cathédrale*, P 1989; S. Kobielski, *Niebiańska Jerozolima. Od „sacrum“ miejsca do „sacrum“ modelu*, Wwa 1989; P. Piva, *La cattedrale doppia. Una tipologia architettonica e liturgia del medioevo*, Bol 1990; tenże, *Le cattedrali lombarde. Ricerche sulle „cattedrali doppie“ da sant' Ambrogio all'età romanica*, Quistello 1990; Ch. Wilson, *The Gothic Cathedral. The Architecture of the Great Church, 1130-1530*, NY 1990; L. Kalinowski, *Czego nie wiemy o wczesnośredniowiecznym Wawelu?*, SPANr 35(1991) 133-135; *U progu chrześcijaństwa w Polsce I-II*, Kr 1993-94; W. Schöller, *Die französische Königskathedrale. Revision eines Topos*, w: *Für irdischen Ruhm und himmlischen Lohn. Stifter und Auftraggeber in der mittelalterlichen Kunst*, B 1995, 213-226.

Lech Kalinowski

KATECHUMENÓW OLEJ → Oleje święte.

KATEDRA (gr. *kathedra* krzesło, siedziba), kościół biskupa diec. (łac. *ecclesia cathedralis*), arcybiskupa (archikatedra) lub patriarchy (kościół patriarchalny); jako kościół biskupa k. jest zazwyczaj miejscem pochówku biskupów diec.; termin k. odnosi się także do → konkatedry oraz prokatedry; niekiedy k. jest zwyczajową nazwą głównego kościoła miasta; termin k. oznacza również podwyższenie w prezbiterium kościoła katedralnego, na którym jest umieszczony → tron dla biskupa diec., jednostkę organizacyjną wyższych uczelni, a także pulpit dla wykładowcy.

K. w archit. znaczeniu pierwotnie nie była samodzielnym budynkiem kośc., ale zespołem kilku budowli o różnych funkcjach; w chrzesc. Galii zespół ten określany jako „święte miasto”, został włączony w układ średniowiecznego miasta. Między IV a XIII w. w krajach basenu M. Śródziemnego (zwł. w Galii i Italii) rozpowszechnił się zwyczaj wznoszenia k. podwójnych (→ *ecclesia geminata*), usytuowanych obok siebie równoległe (np. Akwileja), albo niekiedy na jednej pionowej osi (Paulin I z Noli w poemacie z 403 przyrównuje jedną z k. do ST, a drugą do NT). W Galii podwójne k. wykazują dużą różnorodność kompozycji; w pn. Włoszech (Mediolan, Brescia, Vercelli) kościół pn. zazwyczaj poświęcany był Maryi i pełnił funkcję świątyni letniej, pd. natomiast dedykowano jednemu z męczenników i użytkowano w zimie; jeden miał być przeznaczony dla katechumenów, drugi dla osób już ochrzczonych (w położonym między obu kościołami → baptysterium); przeniesienie kultu z jednej budowli do drugiej przypadło na Wielkanoc i adwent; prawdopodobnie czasami jeden kościół służył codziennej służbie Bożej, drugi – uroczystym czynnościom liturgicznym.

Zespół katedralny obejmował (obok właściwej *ecclesia episcopalis*) 4 rodzaje budynków: 1° *domus episcopi* lub *episcopalis* albo *camera pontificalis* – dom biskupa, złożony z czterech części (prywatne mieszkanie, sala zebrań kośc. i świeckich, tzw. aula, prywatna kaplica oraz wieża); pierwotnie k. i dom biskupa usytuowane były bezpośrednio obok siebie, 2° *monasterium* (*claustrum*) – miejsce zamieszkania zespołu duch. (zw. *presbiterium*) tworzącego wspólnotę na wzór monast., która z biegiem lat dała początek → kapitule, 3° *schola cathedralis* połączona niekiedy z biblioteką lub ze skryptorium, 4° *domus hospitum*, *hospitale pietatis*, *refrigerium pauperum*, czyli pomieszczenie dla przyjmowania chorych, ubogich i pielgrzymów.

Osobne miejsce obok zespołów katedralnych do pocz. XI w. zajmowały grupy biskupie, złożone z pałacu biskupa, baptysterium i kościoła (przykładem na terenie Polski są pozostałości archit. na Ostrowie Lednickim); całość zespołu bywała zazwy-